

Iwona Pietrkiewicz

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID 0000-0002-2479-6918

Książki z kolekcji magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim – interdyscyplinarne opracowanie i metodologia badań

Współczesne badania skupione na książce jako istotnym przedmiocie zainteresowań kolekcjonerskich wielu środowisk łączą wiele problemów i ujęć, właściwych dla badaczy różnych dyscyplin. I choć kultura piśmienna, reprezentatywna dla elit, nigdy nie była jedyną, to jej znaczenie było ogromne. Stanowiła niezbędny element „obecności w świecie” dla środowisk aspirujących do odgrywania istotnej roli cywilizacyjnej, począwszy od gospodarki i zarządzania, poprzez edukację, zainteresowania prywatne, kontakty z różnymi środowiskami, inicjatywy społeczne itd., na wielopoziomowej budowie pozycji własnego rodu i utrwalaniu pamięci o jej dorobku i znaczeniu kończąc. Stawała się zatem znakiem przynależności do określonej kultury umysłowej poprzez recepcję określonych treści.

Twórcy i właściciele kolekcji książek cenili je jako elementy budowy swojego wizerunku, oddziaływania na życie zbiorowe czy wzmocnienia tradycji własnego rodu. Zbiory te, dzielone z kolejnymi właścicielami w czasie i przestrzeni, mają własną historię:

- a) w wymiarze geograficznym powiązane są z konkretnymi ośrodkami, a co za tym idzie – ze środowiskami życia umysłowego i artystycznego;
- b) w perspektywie społecznej wiążą się z precyzyjnymi zasadami ich dostępności, zawartością uzależnioną od wykształcenia, smaku, statusu i zamożności kolekcjonerów;
- c) w ujęciu gospodarczym są świadectwem ekonomicznego statusu, konkretną wartością gromadzonych książek jako przedmiotów kosztownych, podlegających sprzedaży, wymianie, ale też konfiskacie czy kradzieży¹.

Waga autonomizacji problematyki badań dotyczących księgozbiorów historycznych pozostaje w zgodzie z tradycją różnokierunkowych badań nad książką².

1 K. Pomian, *Zbieracze i osobliwości. Paryż – Wenecja XVI–XVIII wiek*, przeł. A. Pieńkoś, Lublin 2001, s. 10, 13–14.

2 M. Juda, *Bibliologia historyczna. Między tradycją a nowymi perspektywami*, [w:] *Bibliologia i informatologia*, red. D. Kuźmina, Warszawa 2011, s. 23–29; K. Migoń, *Bibliologia – nauka o kulturze książki*, „Nauka” 2005, nr 2, s. 49–57. Szerzej zob. I. Pietrkiewicz, *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVIII wieku*, Kraków 2019, s. 13–48.

Dociekania te muszą być oparte na rzetelnych badaniach źródłowych, zachowanych inwentarzach i katalogach księgozbiorów oraz egzemplarzach rękopisów czy druków³. Poza możliwością rekonstrukcji treściowego profilu konkretnej kolekcji, pozwalają one także ustalić jej wielkość, sposoby i chronologię kształtowania, kwestie powiązane z jej użytkowaniem, takie jak estetyka opraw, znaki własnościowe (np. stosowane ekslibrisy), stan fizyczny oraz ślady relacji z tekstem: notatki, rysunki, podkreślenia, usunięcia i przekreślenia itp.⁴

Dla zbiorów historycznych, zwłaszcza tych rozproszonych, równie istotne są szeroko zakrojone poszukiwania proveniencyjne w licznych kolekcjach rękopisów i druków⁵. Ten aspekt jest szczególnie ważny, kiedy analizujemy zbiory historyczne z ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, bowiem: „Wielowiekowe rozproszenia spowodowały, że często jedynym śladem po księgozbiorach jest zachowana dokumentacja, inwentarze i katalogi, zarówno rękopiśmienne, jak i drukowane”⁶.

Zbiory prywatne rodzin magnackich w zaborze rosyjskim podlegały dziedziczeniu, sprzedaży, były ofiarowywane różnym instytucjom, a proces ich fragmentaryzacji został dopełniony poprzez popowstaniowe konfiskaty oraz przemieszczanie w ramach budowy zbiorów instytucjonalnych Rosji, a po zmianach politycznych nowych

3 E. Różycki, *Inwentarze rękopiśmienne bibliotek oraz inne materiały dotyczące dziejów polskiej książki na kresach dawnej Rzeczypospolitej*, „Roczniki Biblioteczne” 1995, R. 39, z. 1–2, s. 143–149; M. Piđłypczak-Majerowicz, *Katalogi bibliotek zakonnych na Białorusi we współczesnych zbiorach rękopiśmiennych*, [w:] *Wspólnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Gwioździk, J. Malicki, Katowice 2006, s. 215–227; też, *Inwentarze bibliotek zakonnych w białoruskich zbiorach archiwalnych i bibliotecznych w Mińsku*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2006, t. 1, s. 9–16.

4 A. Żbikowska-Migoń, *Obraz polskich bibliotek w europejskim piśmiennictwie bibliologicznym XVIII w.*, „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich” 1999, z. 10, s. 147.

5 O badaniach proveniencyjnych jako istotnym elemencie analizy zbiorów historycznych pisali w Polsce m.in. Kazimierz Piekarski, Bronisław Kocowski, Maria Sipayło, Barbara Bieńkowska, Maria Kocójowa, Maria Piđłypczak-Majerowicz. Z ostatnio opublikowanych prac warto wymienić: A. Franczyk-Cegła, *O zadaniach i metodologii badań proveniencyjnych w bibliologii na przykładzie badań nad kolekcją Bavorovianum*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy” 2018, t. 4, nr 54, s. 69–84; M. Piđłypczak-Majerowicz, *Stare druki proveniencji zakonnej w Bibliotece Ossolineum*, Wrocław 2019; z badań zagranicznych warto przypomnieć prace: D. Pearson, *Provenance Research in Book history: A Handbook*, London–New Castle 2019; *Provenienze. Metodologia di rilevamento, descrizione e indicizzazione per il materiale bibliografico*, [Firenze] 2009; *Omanikumärgid vanaraamatus. Artiklite kogumik = Ownership Marks in Old Books. Collection of Articles = Владельческий знак на старинной книге. Сборник статей*, red. E. Rahvusraamatukogu, Tallinn 2008. Podsumowanie ich znaczenia w kontekście badań księgozbiorów rozproszonych z ziem WKL zob. I. Pietrzekiewicz, *Kultura książki...*, s. 40–48.

6 Z. Jaroszewicz-Pierestawcew, *Księgozbiory z ziem wschodnich Rzeczypospolitej. Stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 76.

państwowości. Dla kolekcji historycznych istotne jest oddzielenie kwestii naturalnego ich rozproszenia od rabunku i przejęcia przez władze zaborcze⁷.

Zarejestrowane do tej pory źródła dotyczące księgozbiorów z ziem wschodnich Rzeczypospolitej dotyczą ok. 500 prywatnych właścicieli z ponad 200 miejscowości z terenów Litwy, Białorusi, Rosji i Ukrainy⁸. Istotną grupę wśród nich stanowią zbiory rodowe – w tym magnackie – Radziwiłłów, Potockich, Tyszkiewiczów, Rzewuskich, Chodkiewiczów, Mniszchów, Sapiechów, Moszyńskich, Ogińskich, Jabłonowskich, Lanckorońskich, Broel-Platerów, Chreptowiczów, Dzieduszyckich, Sanguszków, Starzyńskich, Tarnowskich, Czapskich, Brodzkich i Lubomirskich⁹.

Badania poświęcone kolekcjom magnackim Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL) przybrały w ostatnich latach na dynamice, co jest niezwykle istotne dla oceny ich znaczenia w kulturze pisma i książki. Ich analiza wymaga poszerzonej, bardziej niż badacze archiwaliów i zbiorów bibliotecznych zwykli oczekiwać, świadomości warsztatu i pogłębionych badań źródłowych¹⁰. Elementem koniecznym dla usystematyzowania wiedzy o rodowych księgozbiorach historycznych z ziem WKL są publikowane katalogi, bazy cyfrowe, kartoteki oraz edycje źródeł podejmowane przez badaczy polskich, litewskich, białoruskich, ukraińskich i rosyjskich¹¹. Niewątpliwie, dzięki międzynarodowej współpracy i nowym technologiom, które

7 Badania poświęcone rozproszonym księgozbiorom historycznym mają długą tradycję w piśmiennictwie polskim, począwszy od początku XX w. Ich podsumowanie zob. I. Pietrzkiwicz, *Kultura książki...*, s. 28, 33, 48–49. Wątki dotyczące rozproszenia zbiorów na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej omawiał ostatnio: D. Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji. Archiwa, księgozbiory, dzieła sztuki, pomniki*, Poznań 2003; tenże, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. 1–2, Kraków 2006; są one również stałym elementem badań publikowanych w serii: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 1–14, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010–2020.

8 U. Paszkiewicz, *Catalogus catalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony*, t. 1–2, Warszawa 2015; też, *Źródła do zawartości bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku – biblioteki rodowe. Stan, wybrane problemy dokumentacji i perspektywy poszukiwań*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 2017, t. 16, s. 49–50.

9 Bez bibliotek fundacyjnych Ossolińskich oraz Baworowskiego. Zob. U. Paszkiewicz, *Źródła do zawartości...*, s. 50. Warto także odnotować cyfrowe edycje: *Сапегуана. Книжное собрание рода Сапег = Сапегіяна: кнігазбор роду Сапегай*, [оргас.] Л. Г. Кірюхіна, К. В. Суша, red. Н. В. Николаев, Т. И. Рощина, Минск 2011; *Radziviliana. Дакументальныя помнікі з фондаў НББ. Творы прадстаўнікоў роду Радзівілаў*, [ред.] Т. І. Рошчына, Мінск 2009; *Библиотека Хрептовичей*, [оргас.] Л. Г. Кірюхіна, Л. А. Дубровіна, red. Л. Г. Кірюхіна, Т. І. Рошчына, Мінск 2010.

10 U. Paszkiewicz, *Źródła do zawartości...*, s. 47–60.

11 W odniesieniu do ziem WKL. Zob. L. Kowkiel, A. Pacevičius, I. Pietrzkiwicz, *Rękopiśmienne katalogi i inwentarze książek z ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wybrane problemy zasad publikowania*, [w:] *Atminties institucijų rinkiniai*, red. A. Pacevičius, Vilnius 2012, s. 107–122.

umożliwiają tworzenie scentralizowanych baz¹², jesteśmy na dobrej drodze do usprawnienia tej pracy i szybszego uzyskiwania adekwatnych wyników¹³. W badaniach tych szczególnie dużo miejsca od lat zajmują polonika¹⁴ oraz prace poświęcone książce łaćnińskiej bezpośrednio ilustrującej rozwój kultury intelektualnej różnych środowisk WKL, a obecnie w wielkiej liczbie egzemplarzy, także unikalnych, przechowywanej w zbiorach litewskich, białoruskich czy rosyjskich¹⁵.

Badania tych kolekcji za względu na ich rozproszenie muszą być realizowane przez zespoły międzynarodowe. Przykładami szeroko zakrojonych prac dokumentacyjnych są katalogi poświęcone zbiorom Sapiechów i Radziwiłłów, które powstały w wyniku programów badawczych, zrealizowanych niezależnie w kilku krajach.

Tradycje bibliofilskie w rodzinie Sapiechów, jednego z najpotężniejszych litewskich i polskich rodów magnackich, sięgają wieku XVI, a zapoczątkowane zostały przez Lwa (1557–1633) oraz jego syna Kazimierza Leona (1609–1656). Z czasem pasje te rozwinęły się i umocniły, a Sapiehowie zasłynęli w dawnej Rzeczypospolitej

12 Za przykład niech posłuży Heritage of the Printed Book (HPB) tworzona w ramach Consortium of European Research Libraries (CERL). W Polsce ważnym ich ośrodkiem jest Pracownia Bibliografii Estreicherów UJ w Krakowie. Na Białorusi aktywne badania dotyczące poszukiwań proveniencyjnych prowadzi Нацыянальная бібліятэка Беларусі. Z kolei w Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka realizowano np. projekt „Nacionalinės bibliotekos dokumentų proveniencijos“ ujawniający prywatne i instytucjonalne dokumenty przynależące do historycznego dziedzictwa kulturowego. Por. T. Nastulczyk, *Bibliografia Polska Estreicherów a digitalizacja katalogów i zbiorów bibliotek rosyjskich, ukraińskich, białoruskich i litewskich. Kilka spostrzeżeń z perspektywy redaktora. Nowe wyzwania i rozwój metodologii*, „Z badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2018, t. 12, s. 359–370; tenże, *Elektroniczna Baza Bibliografii Estreichera (EBBE). Nowe funkcjonalności i perspektywy badawcze*, „Bibliotheca Nostra” 2017, nr 2 (48), s. 122–129; P. Taflowski, *Rejestracja rękopiśmiennych i drukowanych poloników w zbiorach zagranicznych – problem wciąż otwarty*, „Roczniki Biblioteczne. Czasopismo poświęcone kulturze książki i komunikacji piśmiennej” 2014, t. 58, s. 87–100.

13 *Books and Their Owners. Provenance Information and the European Cultural Heritage. Papers Presented on 13 November 2004 at the CERL Conference Hosted by the National Library of Scotland, Edinburgh*, red. D. Shaw, London 2005; *Imprints and Owners. Recording the Cultural Geography of Europe. Papers Presented on 10 November 2006 at the CERL Seminar Hosted by the National Széchényi Library, Budapest*, red. D. Shaw, London 2007.

14 H. Mieczkowska, „Polonicum” – definicja pojęcia, zakres doboru materiału, zastosowanie w bibliografii, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2015, t. 9, s. 21–30. Zob. też tom specjalny „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” – *Polonika w zbiorach obcych*, tu m.in. H. Mieczkowska, *Polonicum – The Concept and Its Potential Application in Bibliographical Works*, s. 17–24; U. Paszkiewicz, *Źródła do zawartości...*, s. 47–60; L. Kowkiel, *Polskie księgozbiory i polonika w zbiorach białoruskich*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2017, t. 12, s. 171–184; A. Sauczuk, *Wybrane kolekcje książek w zbiorach Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego*, s. 195–210.

15 D. Narbutienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga XV–XVII a.*, Vilnius 2004.

jako miłośnicy zarówno książek, jak i dzieł sztuki¹⁶. Obok rodziny Radziwiłłów stali się najbardziej znanymi prywatnymi kolekcjonerami na ziemiach WKL. Inicjatywy bibliofilskie podejmowali przedstawiciele obu linii rodu – starszej, różańskiej, zwanej też siewierską czy czerejską, oraz młodszej, kodeńskiej.

Aktywność na tym polu odzwierciedlała społeczne znaczenie rodziny, która dysponowała ogromnymi majątkami i wpływami politycznymi, a której członkowie piastowali w Rzeczypospolitej wiele ważnych urzędów. Księgozbiory historyczne gromadzone przez Sapiehów miały szczególne znaczenie kulturowe i materialne jako bogate liczebnie, precyzyjnie wyselekcjonowane biblioteki o różnorodnej tematyce. Byli tego świadomi ich twórcy, którzy chętnie przekazywali własne zbiory, przyczyniając się do powstawania kolejnych ważnych kolekcji historycznych. W przypadku biblioteki w Różanie już Lew Sapieha zdecydował o jej rozdzieleniu pomiędzy spadkobierców¹⁷, a jeden z dziedziców księgozbioru, Kazimierz Leon, zapisał się jako hojny dobrodziej Akademii Wileńskiej, której przekazał liczącą aż 3 tys. egzemplarzy kolekcję „z rzadkich książek złożoną, sapieżyńską zwaną”¹⁸.

Podjęte równoległe przez badaczy litewskich i polskich rejestracje księgozbiorów gromadzonych przez przedstawicieli różnych linii Sapiehów pozwalają na odtworzenie wielopokoleniowej kolekcji, analizę zróżnicowanych koncepcji ich gromadzenia oraz losów bibliotek poszczególnych właścicieli¹⁹. Zgromadzone dane dotyczące druków wymagają jednak kolejnych uzupełnień, tak aby stworzyć korpus komplet-

16 M. В. Нікалаеў, *Бібліятэкі Сапегіў*, [w:] *Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя*, t. 1, red. Г. П. Пашкоў i in., Мінск 2007, s. 330; tenże, *Аблічча сярэднявечнай бібліятэкі. Кнігазборы Сапегіў*, „Мастацтва Беларусі” 1985, № 7, s. 64–67; tenże, *Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII ст.*, Мінск 1993, s. 213–220; В. С. Иконников, *Опыт русской историографии*, t. 1, Киев 1891, s. 784, 1237–1238; D. Narbutienė, *Sapiegos Lietuvos knygų kultūroje*, [w:] *Kryžiai yra dorybės ženklas, o Strėlė – pergalės... Sapiegos – valstybininkai, meno mecenatai ir kolekcininkai = The Crosses Stand for Virtue, the Arrow for Victory... The Sapiehas – Statesmen, Art Patrons and Collectors = Krzyże znaczą cnotę, a Strzała zwycięstwo... Sapiehowie – mężowie stanu, mecenas sztuki i kolekcjonerzy. Tarptautinės parodos katalogas*, Vilnius 2012, s. 149–159; A. Braziūnienė, „Bibliotheca Sapiehana” – europinės LDK kultūros veidrodys, [w:] *Bibliotheca Sapiehana. Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinys*, red. A. Rinkūnaitė, Vilnius 2010, s. [7–43].

17 A. Braziūnienė, *Ружанская библиотека Льва Сапегы и его сыновей. Судьба династии*, [w:] *Берасцейскія кнігазборы. Матэрыялы і даклады II Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, Брэст, 31 мая–3 чэрвеня 2012 года*, Брэст 2012, s. 396–407; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 2, Wrocław 1993, s. 337.

18 [K. Ożarowski], *Sapiehowie*, t. 2, Petersburg 1890, s. 25; tenże, *Les Sapieha. Etude généalogique*, Wilna 1872.

19 Edycje katalogów zbiorów rodu Sapiehów: *Bibliotheca Sapiehana. Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinys*, red. A. Rinkūnaitė, Vilnius 2010; *Biblioteka Sapiehów z Krasieczyna w Zamku Królewskim na Wawelu*, t. 1: *Katalog starych druków. Polonica z wieków XVI–XVIII*, red. S. Siess-Krzyszczkowski, K. Stompór-Lesiecka, A. Baran, Kraków 2013; *Biblioteka Sapiehów z Krasieczyna w Zamku Królewskim na Wawelu*, t. 2/1: *Katalog starych druków Druki obce z wieków XV–XVII*, red. I. Pietrzekiewicz, Kraków 2015; *Biblioteka Sapiehów z Krasieczyna w Zamku Królewskim na Wawelu*, t. 2/2: *Katalog starych druków Druki obce z wieku XVIII*, red. I. Pietrzekiewicz, Kraków 2017.

ny pozwalający na badania kolekcji uwzględniające profil merytoryczny zbiorów, reprezentowane w nim zainteresowania poszczególnych właścicieli, ich poczynania bibliofilskie, kwestie strategii gromadzenia biblioteki, pochodzenia, stanu zachowania i sposobów użytkowania poszczególnych egzemplarzy²⁰. Szczegółowe analizy zbiorów Sapiechów mogą zajmować badaczy wielu specjalności, począwszy od historyków i literaturoznawców, poprzez historyków sztuki czy wojskowości, kulturoznawców, po chemików itd.²¹

Przykładem badań skoncentrowanych na jednej z najliczniejszych kolekcji rodowych, swoimi początkami sięgającej XVI wieku i kształtowanej przez wielu właścicieli biblioteki Radziwiłłów w Nieświeżu, są prace realizowane pod auspicjami wielu międzynarodowych instytucji, w tym np. Centralnej Naukowej Biblioteki Narodowej Akademii Nauk Białorusi, a w Polsce współpracowników Centrum Badawczego Bibliografii Polskiej Estreicherów w Krakowie²². Ze względu na fakt, że najliczniejsza grupa egzemplarzy grupy jej egzemplarzy zachowała się w zbiorach białoruskich, prace podejmowane przez miejscowych badaczy mają ogromne znaczenie.

Radziwiłłowie, arystokratyczny ród WKL, zgromadzili w swoich dobrach zróżnicowane i pokaźne kolekcje sztuki, w tym także zbiory archiwalne i biblioteczne. Począwszy od XVI wieku, kiedy to Mikołaj Radziwiłł Czarny zainicjował rozwój Nieświeża jako rodowej, rezydencjonalnej siedziby i znaczącego ośrodka cywilizacyjnego, kształtował się ogromny zbiór, identyfikowany przez proveniencyjny zapis:

20 Zob. recenzje katalogów: V. Vaitkevičiūtė-Verbickienė, *Apie Sapiegų asmeninės bibliotekos katalogą. Recenzija*, „Senoji Lietuvos literatūra” 2012, t. 33, s. 331–336; M. Choptiany, *Biblioteka Sapiechów w Krasieczynie w Zamku Królewskim na Wawelu*, t. 1: *Katalog starych druków. Polonica z wieków XVI–XVIII*, red. S. Siess-Krzyszowski, K. Stompór-Lesiecka, A. Baran, Kraków 2013 [rec.], „Roczniki Biblioteczne. Czasopismo poświęcone kulturze książki i komunikacji piśmiennej” 2014, t. 58, s. 127–136; S. Siess-Krzyszowski, W. Wałęcki, *O potrzebie akrybii bibliograficznej*, „Bibliotekarz Podlaski” 2015, t. 31: *Dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego*, nr 2, s. 194–198.

21 O księgozbiorach Sapiechów przechowywanych w zbiorach polskich i zagranicznych zob. H. Domańska, *Z dziejów biblioteki kodeńskiej Sapiechów*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1975, t. 1, s. 97–126; A. Rinkūnaitė, *Ką skaitė „Bibliotheca Sapiehana” savininkai?*, „Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis” 2010, s. 72–89; A. Braziūnienė, *Bibliotheca Sapiehana. Попытка реконструкции тематического репертуара*, [w:] *Берасцейскія кнігазборы. Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі*, red. A. M. Мяснянкіна, Т. С. Кавенька, Брэст 2010, s. 274–280; S. Siess-Krzyszowski, *Relikty historycznych księgozbiorów sapieżyńskich w bibliotece krasieczyńskiej (w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu)*, [w:] *Nihil sine litteris. Scripta in honorem Professoris Venceslai Walecki*, red. S. Siess-Krzyszowski, T. Natulczyk, Kraków 2017, s. 613–625; tenże, *Podhorecka biblioteka Jabłonowskich i Sapiechów*, [w:] *Видавничий рух в Україні. Середовища, артефакти. Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції*, Львів 2019, s. 44–45; tenże, *Książki z bibliotek kodeńskich Jana Fryderyka i Konstancji Sapiechów w zbiorach polskich*, [w:] *Берасцейскія кнігазборы. Праблемы і перспектывы даследавання*, Брэст 2013, s. 424–429.

22 *Katalog starych druków Biblioteki Ordynacji Nieświeskiej Radziwiłłów. Druki polskie XVI–XVIII w.*, [on-line:] <https://www.estreicher.uj.edu.pl/inne/nieswiez/> – 1.06.2021.

„Ex Bibliotheca Radivilliana Ducali Nesvisiensi”²³. Kompleksowe starania Radziwiłła Czarnego oraz jego dziedziców i krewnych pozwoliły na stworzenie w Nieświeżu kulturotwórczego ośrodka podejmującego istotne wyzwania w zakresie mecenatu, czy szerzej – cywilizacyjnych aspiracji rodu powiązanych z rozwojem w mieście edukacji i drukarstwa, znaczących instytucji religijnych, w tym zakonów. Nieśwież, z zamkiem i fortyfikacjami, z jezuickim kościołem parafialnym, archiwum i biblioteką, z bogatą historią powiązaną z religijnymi i politycznymi wyborami właścicieli, wcześniej stał się siedzibą drukarni, krzewiącego kontrreformację kolegium jezuickiego z teatrem, apteką, bursą muzyczną, biblioteką kolegium, do których dołączyły z czasem kolejne fundacje benedyktynów i benedyktynek, dominikanów, bernardynów, ale także zakładane w dobrach ordynacji przedsiębiorstwa²⁴.

W gromadzonym przez lata na zamku nieświeskim księgozbiornie pojawiały się zarówno edycje ważniejszych europejskich oficyn, jak i produkcja regionalna. Kolekcję wzbogacali m.in. kardynał i biskup wileński Jerzy Radziwiłł (zm. 1600), Zygmunt Karol Radziwiłł (zm. 1642) oraz wielu innych członków rodu. Wzrastała ona przez wieki, odzwierciedlając zróżnicowane poglądy religijne, polityczne, naukowy dorobek środowisk powiązanych z Radziwiłłami czy ich zainteresowania literackie. Kiedy w 1772 roku doszło do konfiskaty zbioru, była to już kolekcja wielotysięczna, obejmująca nie tylko rękopisy i druki, lecz także kartografię i grafikę. Po wywiezieniu ok. 15 tys. książek do Sankt Petersburga kolejni właściciele Nieświeża podjęli prace nad odrodzeniem księgozbiornie, czemu przeszkodziła I wojna światowa, kiedy to biblioteka została splądrowana. Pozostałe egzemplarze po 1945 roku trafiły głównie do Mińska, obecnie przechowywane są głównie w zbiorach Centralnej Naukowej Biblioteki Narodowej Akademii Nauk Białorusi, Biblioteki Narodowej Białorusi, Prezydenckiej Biblioteki Republiki Białoruś oraz Narodowego Archiwum Republiki Białoruś. Gros edycji znajduje się również w zbiorach Rosji, Polski, Litwy, Ukrainy, Finlandii.

23 „Sławne archiwum zamkowe zachowało się prawie w całe i przed 1873 r. zostało uporządkowane przez Michała Bohusza Szyszke. Biblioteka, składająca się z 20.000 tomów, zabraną została do Petersburga”. Zob. A. Jelski, *Nieśwież*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 7, red. B. Chlebowski, W. Walewski, F. Sulimierski, Warszawa 1886, s. 118–122. Por. W. Syrokomla, *Wędrówki po moich niegdyś okolicach. Wspomnienia, studia historyczne i obyczajowe*, Wilno 1853. Zob. też R. Jankowski, *Burzliwe losy Archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od XV w. do 1838 r.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. 11, s. 35–68; tenże, *Archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od 1838 r. do XX w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2001, t. 13, s. 131–168; tenże, *Rękopisy biblioteczne w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2018, t. 25, s. 191–220.

24 *Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim (1782–1792)*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Warszawa 1974, s. 126; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław–Kraków 1959, s. 214–220; J. Paszenda, *Kościół Bożego Ciała (pojezuicki) w Nieświeżu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1976, t. 21, z. 3, s. 195–216; J. Załęski, *Kolegium jezuitów w Nieświeżu*, „Przegląd Powszechny” 1897, t. 54, s. 239–252; A. Mariani, *Duszpasterstwo jezuitów nieświeskich w XVII–XVIII wieku. Między ideałem potrydenckim a lokalnymi uwarunkowaniami*, „Rocznik Lituanistyczny” 2016, t. 2, s. 47–91 i inne prace autora.

Z oczywistych względów zainteresowania intelektualne, mecenasowskie i bibliofilskie członków magnackiego rodu Radziwiłłów były już wielokrotnie podejmowane²⁵. Pewnego rodzaju diagnozę stanu aktualnych badań poświęconych zbiorom rodu w WKŁ stanowił tom w całości poświęcony Bibliotece Ordynacji Nieświeskiej Radziwiłłów, wydany przez Bibliotekę Narodową w Warszawie²⁶. Swoje ustalenia zaprezentowali w nim badacze z Polski, Białorusi, Litwy i Rosji, którzy oparli je na narodowych zbiorach archiwalnych i bibliotecznych. Szczególnie dużo uwagi poświęcono zbiorowi nieświeskiemu, którego liczne egzemplarze zachowały się, jak wspomniano, przede wszystkim we współczesnych bibliotekach białoruskich²⁷.

Wraz ze wzrostem zainteresowania dziedzictwem kultury nieświeskich Radziwiłłów na Białorusi, powiązanych głównie z ideą rekonstrukcji zamku, podjęto również szeroko zakrojone prace dotyczące rejestracji pozostawionych przez nich fragmentów kolekcji archiwalnych i bibliotecznych²⁸. W 1996 roku powołano Нацыянальны

25 R. Witkowski, *Katalog biblioteki księcia Aleksandra Ludwika Radziwiłła w Nieświeżu (1651)*, [w:] *Atminties institucijų rinkiniai*, red. A. Pacevičius, Vilnius 2012, s. 329–427, 562–565; D. Narbutienė, *Nesvyžiaus Radvilų bibliotekos paveldas Lietuvoje*, „Knygotyra” 2008, t. 51, s. 31–45; A. Stefanovič, *Nesvyžiaus ordinacijos kunigaikščių Radvilų bibliotekos asmeninės knygų kolekcijos upatybės. Iš Baltarusijos nacionalinės mokslų akademijos Centrinės mokslinės Jakubo Kolaso bibliotekos rinkinių*, „Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka” 2009, 2005–2006, s. 107–112; Н. Берэзкин, А. Стефанович, *З історіі створення бібліотеки Радзівіллаў Несвізькай ординаціі*, „Вісник Львівського університету. Серія книгознавство та інформаційні технології” 2011, т. 6, s. 131–147; Л. І. Збралевіч, *Бібліятэка Радзівілаў*, [w:] *Энцыклапедыя Гісторыі Беларусі*, т. 2, red. Б.І. Сачанка, Минск 1994, s. 37.

26 „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2011, t. 41.

27 W tomie „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2011, t. 41: P. Buchwald-Pelcowa, *Biblioteka Nieświeska Radziwiłłów. Fakty, wątpliwości, pytania*, s. 7–30; M. Nikolaev, *Najstarsze druki słowiańskie i zachodnioeuropejskie w bibliotece zamku nieświeskiego do 1772 r.*, s. 31–43; O. Guseva, *Noty własnościowe w księgozbiorze nieświeskim Radziwiłłów (ze zbiorów Biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk)*, s. 45–54; L. Kirûhina, „Radziviliana”. *Strategia rekonstrukcji księgozbioru na Białorusi*, s. 55–60; G. Kireeva, *Książki z nieświeskiej biblioteki Radziwiłłów w zbiorach Biblioteki Narodowej Białorusi*, s. 61–66; A. V. Stefanovič, *Zbiory Biblioteki Ordynacji Nieświeskiej Radziwiłłów w Centralnej Bibliotece Naukowej NAN Białorusi. Studia nad zawartością i opis naukowy dokumentów*, s. 67–74; V. Gerasimov, *Kolekcja Biblioteki Ordynacji Nieświeskiej Radziwiłłów w zbiorach Biblioteki Prezydenckiej Republiki Białorusi*, s. 75–80; M. Piđypczak-Majerowicz, *Dokumentacja biblioteczna i egzemplarze ksiąg rękopiśmiennych z Biblioteki Radziwiłłów w Nieświeżu w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku*, s. 89–93; R. Jankowski, *Przegląd materiałów źródłowych do historii i rekonstrukcji radziwiłłowskiego księgozbioru w Nieświeżu, zgromadzonych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, s. 95–106; S. Siees-Krzyszowski, *Pierwsza Biblioteka Ordynacka w Nieświeżu i jej znaki własnościowe (na podstawie bazy danych „Katalog starych druków Biblioteki Ordynacji Nieświeskiej. Druki polskie XVI-XVIII wieku”)*, s. 135–160.

28 W. Lis, *Radziwiłłów Problem ochrony polskiego dziedzictwa kulturowego na Litwie*, „Studia Polonijne” 2017, z. 38, s. 115–127; A. B. Стефанович, *Атрибутирование библиотек Радзівіллаў. По материалах Центральной научной библиотеки Национальной академии наук Беларуси*, [w:] *Берковские чтения. Книжная культура в контексте международных контактов*, [орг.с.] Л. А. Авгуль, Д. Н. Бакун, Минск 2015, s. 501–506.

гісторыка-культурны музей-запаведнік „Нясвіж”²⁹, co dało podstawy do dalszych inicjatyw skupionych wokół ich majątku rodowego pozostawionego na ziemiach byłego WKL. Jednym z sygnałów rozpoczęcia kompleksowej rejestracji rozproszonych egzemplarzy książek z kolekcji ordynacji Radziwiłłów w Nieświeżu była wystawa „Радзивиллы и книга” zorganizowana w Mińsku³⁰. W 2009 roku Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury (UNESCO) podjęła decyzję o włączeniu archiwów Radziwiłłów i nieświeskiego księgozbioru do projektu „Pamięć Świata”.

Wynikiem tych starań były również białoruskie państwowe programy dotyczące rejestracji rozproszonych *Radivillianów*, a ich zwieńczeniem miały być zaplanowane edycje katalogów. Ostatecznie powstało 15 tomów katalogów rejestrujących druki XV–XX-wieczne z nieświeskiej biblioteki ordynacji Radziwiłłów, przechowywanych dzisiaj w Centralnej Naukowej Bibliotece Narodowej Akademii Nauk Białorusi³¹. Mając do czynienia z tak szerokim ujęciem chronologicznym, autorzy publikacji napotkali na pewne trudności z wypracowaniem spójnej koncepcji metodologicznej opisu poszczególnych egzemplarzy, tak by zadbać o funkcjonalność całości, ale i uwzględnić specyfikę zróżnicowanych wydań. Jednak rozmach edycji imponuje. Stworzenie kompleksowego standardu opisu druków od XV do XX wieku wydaje się niemożliwe – mimo że praktyka biblioteczna ukierunkowana na tworzenie modelu opisu dostosowanego do jak największych grup zbiorów w systemach bibliotecznych, archiwalnych, muzealnych jest dzisiaj rzeczywistością, to jednak budzi wątpliwości.

Ocena całości edycji musi uwzględniać z jednej strony kompleksowość pracy, ukierunkowanej na przekazanie jak najliczniejszych elementów metadanych identyfikujących obiekt, a z drugiej jej adekwatność, jeśli chodzi o dane dotyczące edycji najstarszych (przyjmijmy w tym wypadku XV–XVIII wiek) oraz wydań będących już poza nawiasem definicji starego druku (XIX wiek). Problemy dotyczące opisu są widoczne zwłaszcza w tomach poświęconych starym drukom: 27 dzieł z XV–XVI wieku, 139 z XVII wieku, 894 z XVIII wieku (579 pochodzi z wieku XIX). Ze względu na to, że w badaniach międzynarodowych traktuje się druki XIX-wieczne jako zasoby już historyczne, pomijam tu jedynie edycje z XX wieku. Warto podkreślić, że druki

29 Po II wojnie światowej władze białoruskie przekształciły zamek w sanatorium, w 1994 r. został jednak uznany za pomnik historyczny i kilka lat później rozpoczęto jego restaurację. Zob. *Нясвіж. Нацыянальны гісторыка-культурны музей-запаведнік*, [on-line:] <https://niasvizh.by/> – 2.09.2021.

30 *Радзивиллы и книга*, [on-line:] https://www.nlb.by/content/news/library-news/elektronnaya-kolleksiya-biblioteka-nesvizhskoy-ordinatsii-radzivillov_269667/ – 2.09.2021.

31 Skrócono opis bibliograficzny kolejnych tomów: *Библиотека Радзивиллов Несвижской ординации. Каталог изданий из фонда Центральной научной библиотеки имени Якуба Коласа Национальной академии наук Беларуси, XV-XVI века*, [оргас.] А. В. Стефанович, М. М. Лис, ред. Н. Берёзкина, Минск 2010; *Библиотека Радзивиллов... XVII век*, Минск 2012; *Библиотека Радзивиллов... XVIII век. Книга 1–4*, Минск 2014–2016; *Библиотека Радзивиллов... [1801–1830] Книга 1–2*, Минск 2016–2017; *Библиотека Радзивиллов... XIX век: 1831–1865, Книга 1–3*, Минск 2018–2019; *Библиотека Радзивиллов... XIX век: 1866–1900, Книга 1–3*, Минск 2018–2020; *Библиотека Радзивиллов... XX век: первая половина*, Минск 2020.

opracowywano z autopsji, co szczególnie cenne, zwłaszcza dla wydań najstarszych. Dyskusyjne rozstrzygnięcia dotyczące opisu bibliograficznego ilustruje opis otwierający pierwszy tom katalogu *Rationale divinatorum* Guillelma Durandusa z 1484 roku³². W szczegółowej deskrypcji znajdujemy szereg danych bardzo ogólnych, np. czcionka gotycka, druk jednokolorowy, język łaciński itp., albo zbyt szczegółowych, jak np. rozmiary kolumny. Wydaje się, że wiele danych dotyczących samego druku można było zastąpić bardziej precyzyjnymi cytatami bibliograficznymi. Podobne wątpliwości budzą zapisy pisowni nazw autorskich czy miejscowych, np. Wilna. Opracowującym pewne trudności sprawiły również zapisy proveniencyjne; wątpliwości dotyczące prawidłowego rozczytania wpisów czy rozwiązania skrótów potwierdza bogaty materiał ilustracyjny zamieszczony w tomach, który pozwala na weryfikację tych błędów.

Kolejne tomy mają odrębną strukturę. Na pewno jednym z cenniejszych fragmentów opracowania jest przedstawienie dziejów zbioru (w języku rosyjskim i angielskim), które pozwala rozpoznać wykorzystane w opracowaniu materiały źródłowe. Części katalogowe są uzupełniane przez indeksy i wykazy, np. indeks drukarzy, autorów i komentatorów, proveniencji; trzeba jednak podkreślić, że brakuje wśród nich elementów niezbędnych (jak np. konkordancje), tak ważnych dla identyfikacji inkunabułów. Niektóre zaś budzą wątpliwości jeśli chodzi o przydatność (np. słownik terminologiczny). Wydaje się, że warto byłoby materiały uzupełniające dopracować.

Niewątpliwie katalogi kolekcji nieświeskiej to jednak znaczące źródło naukowe, które stworzy możliwość pogłębionych badań interdyscyplinarnych. Kolekcja druków z XV–XVIII wieku pochodzi ze znanych oficyn europejskich, głównie niemieckich, włoskich, francuskich i szwajcarskich. Analiza merytoryczna wskazuje, że w edycjach tych treściowo przeważa tematyka religijna, historyczna czy prawnicza, ale licznie reprezentowane są również dzieła literackie czy druki okolicznościowe. Znajdują się wśród nich edycje rzadkie oraz polonika. Ze względu na dość skromną liczbę tych najstarszych wydań trudno je uznać za reprezentatywny obraz rzeczywistego zbioru. Podobnie nieuchwytny jest profil wydań z wieków XIX i XX, choć są one liczniejsze i o bardziej zróżnicowanej tematyce, zwłaszcza świeckiej. Tym ciekawsze będą jednak zadania dla badaczy, którzy podejmą się rekonstrukcji kolekcji Radziwiłłów, porównają zachowane fragmenty z rękopiśmiennymi katalogami i inwentarzami zbioru nieświeskiego oraz donacji, które przez wieki go uzupełniały. Analiza proveniencyjna na pewno pozwoli na odtworzenie profili tych subkolekcji kreowanych przez poszczególnych właścicieli. Całość stanowi cenny materiał źródłowy – istotny element badań naukowców z wielu dziedzin, umożliwiający pogłębioną analizę funkcjonowania tekstu w środowiskach magnackich WKL³³. Udostępnienie go szerokiemu gronu badaczy pozwoli na zintensyfikowanie wielopoziomowych badań pozwalających rozpoznać horyzonty kulturowe rodu Radziwiłłów na przestrzeni prawie 500 lat.

Jak wskazują wymienione przykłady, kontynuowanie międzynarodowej współpracy w zakresie kompleksowego odtwarzania kolekcji historycznych ma ogromne

32 *Библиотека Радзивиллов... XV-XVI века*, poz. 1, s. 41–48.

33 D. Narbutienė, *Nesvyžiaus ordinacijos Radvilų bibliotekos katalogas. Recenzija*, „Knygotyra” 2013, t. 61, s. 345–351.

znaczenie. Począwszy od rejestrowania zachowanych egzemplarzy z konkretnych zbiorów³⁴, opracowania i tworzenia scentralizowanych baz danych, konfrontowanie ich z ocalonymi katalogami oraz inwentarzami księgozbiorów czy innymi źródłami rękopiśmiennymi wskazującymi na użytkowanie książek, na rekonstrukcji środowisk intelektualnych, w których funkcjonowali ich właściciele, skończywszy³⁵. Poszukiwania dotyczące czytelnictwa poszczególnych osób – to nadal zadania otwarte pozwalające na analizę tych zjawisk w szerokiej perspektywie badawczej. Badania źródłowe w zbiorach litewskich, białoruskich czy rosyjskich dobrze rokują w zakresie kontynuowania pogłębionych studiów nad kulturowym dorobkiem różnych środowisk WKL³⁶.

Bibliografia w wyborze

- Jaroszewicz-Pieresaławcew Z., *Księgozbiory z ziem wschodnich Rzeczypospolitej. Stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 75–84.
- Matelski D., *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji. Archiwa, księgozbiory, dzieła sztuki, pomniki*, Poznań 2003.
- Matelski D., *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury. Od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. 1–2, Kraków 2006.
- Narbutienė D., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga XV–XVII a.*, Vilnius 2004.
- Paszkiwicz U., *Catalogus catalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony*, t. 1–2, Warszawa 2015.
- Paszkiwicz U., *Źródła do zawartości bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku – biblioteki rodowe. Stan, wybrane problemy dokumentacji i perspektywy poszukiwań*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 2017, t. 16, s. 47–60.
- Pearson D., *Provenance Research in Book History: A Handbook*, London–New Castle 2019.
- Pietrzkiwicz I., *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVIII wieku*, Kraków 2019.

34 Przykłady dotyczące badań kolekcji historycznych w zbiorach białoruskich zob. T. Roshchyna, *Belarusian Historical Book Collection from the Stock of the National Library of Belarus. Problems of Studying*, [w:] 27. ABDOS – Tagung. Gottingen, 18. bis 21. Mai 1998. *Referate und Beiträge*, Berlin 1998, s. 58–60 [T. Рощина, *Белорусские исторические книжные коллекции в фондах Национальной библиотеки Беларуси*, „Вестник ББА” 1998, nr 3; też, *Белорусские исторические книжные коллекции в фондах Национальной библиотеки Беларуси (проблемы изучения)*, „Белорусский Сборник” 2003, nr 2].

35 Szerzej o zróżnicowanych kolekcjach historycznych z Nieświeża zob. np. J. Gwioździk, *Staropolski księgozbiór panien benedyktynek z Nieświeża. Z dziejów fundacji Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki*, [w:] *Badania księgozbiorów Radziwiłłów. Materiały międzynarodowej sesji Olsztyn 6–7 października 1994 r.*, Warszawa 1995, s. 101–110; K. Stojek-Sawicka, *Duchowieństwo katolickie w życiu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, Toruń 2011.

36 *Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, oprac. i wstęp A. Mariani, Poznań 2020.

Pomian K., *Zbieracze i osobliwości. Paryż – Wenecja XVI–XVIII wiek*, przeł. A. Pieńkoś, Lublin 2001.

Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej, t. 1–14, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010–2020.

Magnates' Collections in the Grand Duchy of Lithuania – an Interdisciplinary Analysis and Research Methodology

Abstract

Contemporary research in historical book collections has recently gathered momentum, both thanks to a greater intensification of multiangled exploration (including origin-oriented studies) and the fact of its greater accessibility through international catalogue databases. The catalogues from the Grand Duchy of Lithuania, which in the past have frequently fallen prey to dispersion and scattering, serve as an example of how difficult it is to organize them in a coherent manner. The article sets out to investigate the problem of ancestral book collections as an instructive example of strengthening international and interdisciplinary cooperation in this field of work. The ancestral collections belonging to the Sapięha and the Radziwiłł families serve to show the current state of research in the area, its concepts and perspectives.

Keywords: historical collection, methodology, library science, Grand Duchy of Lithuania, Radziwiłł family.